

в межах освяченої церковної території. Не можна виключати, що окремі поховання (можливо, № 25) здійснені після монгольського нашествия на краях старих котлованів споруд. Життя на дослідженій ділянці після монгольського погрому припиняється до XVII ст. і відроджується на початку XIX ст., вже орієнтуючись на нову вуличну мережу.

Посилання

1. Жаров Г.В., Коваленко В.П., Казаков А.Л. Нові дослідження на Чернігівському передгородді в 1998-1999 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. – К., 1999. – С. 82-84.
2. Казаков А.Л., Жаров Г.В., Ситий Ю.М., Коваленко В.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду у 1997 р. (сучасна вулиця Кирпоноса, 24) // НА ІА НАН України. – № 1997/14. – 188с.
3. Казаков А.Л., Жаров Г.В., Коваленко В.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду у 1998 р. // НА ІА НАН України. – № 1998/16. – 201с.
4. Ситий Ю. До питання про взаємозв'язок водопостачання і зростання території давньоруського Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С.199-208.
5. Ситий Ю.М. Звідки починався в стародавньому Чернігові Любецький шлях? // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.169-170.
6. Черненко О.С., Казаков А.Л., Рижий В.В. Дослідження на території Чернігова у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К., 2010. – С. 461.

Сытый Ю.Н. Погребения около древней Любечской улицы древнерусского Чернигова

В статье описаны захоронения, исследованные в 1997-1998 гг. по ул. Кирпоноса, 24. Захоронения частично принадлежат грунтовому могильнику, предшествовавшему застройке посада, другая часть погребений относится к кладбищу деревянной церкви.

Ключевые слова: погребения, грунтовый могильник XI в., кладбище XII – XIII вв.

Sytyi Yu.M. Burials near the ancient Lubetska street of Old Russian Chernihiv

The article describes the burials excavated in 1997-1998 in the 24, Kirponosa str. One half is related to ground burials which are prior to the trading quarter. The rest belongs to the cemetery around the wooden church and belongs to the same period as the trading quarter.

Key words: burials, inhumation complex of the XI-th century, cemetery of the XII-th – the XIII-th centuries.

14.02.2012 р.

УДК 903.2:78.022(477) «653»

О.А. Пашковський

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ВАРГАНИ СІВЕРЩИНИ

У статті висвітлюється походження дрімби, її назви та рання історія. Досліджуються відомі на сьогодні археологічні знахідки давнього музичного інструменту з території України, робиться спроба їх каталогізації та типологізації з допомогою іноземної історіографії.

Ключові слова: варган, дрімба, археологія, музичний інструмент.

Досить часто в процесі археологічних досліджень трапляються знахідки, які важко атрибутувати чи які довгий час інтерпретують неправильно. Це в повній мірі стосується залізних дрімб/варганів, що губляться серед інших, віднайдених дослідниками, старожитностей, бо зазвичай мають неприглядний вигляд, подібний до деформованого залізного дроту. Ця стаття покликана привернути увагу археологів до цієї унікальної категорії знахідок, яка несправедливо ігнорується.

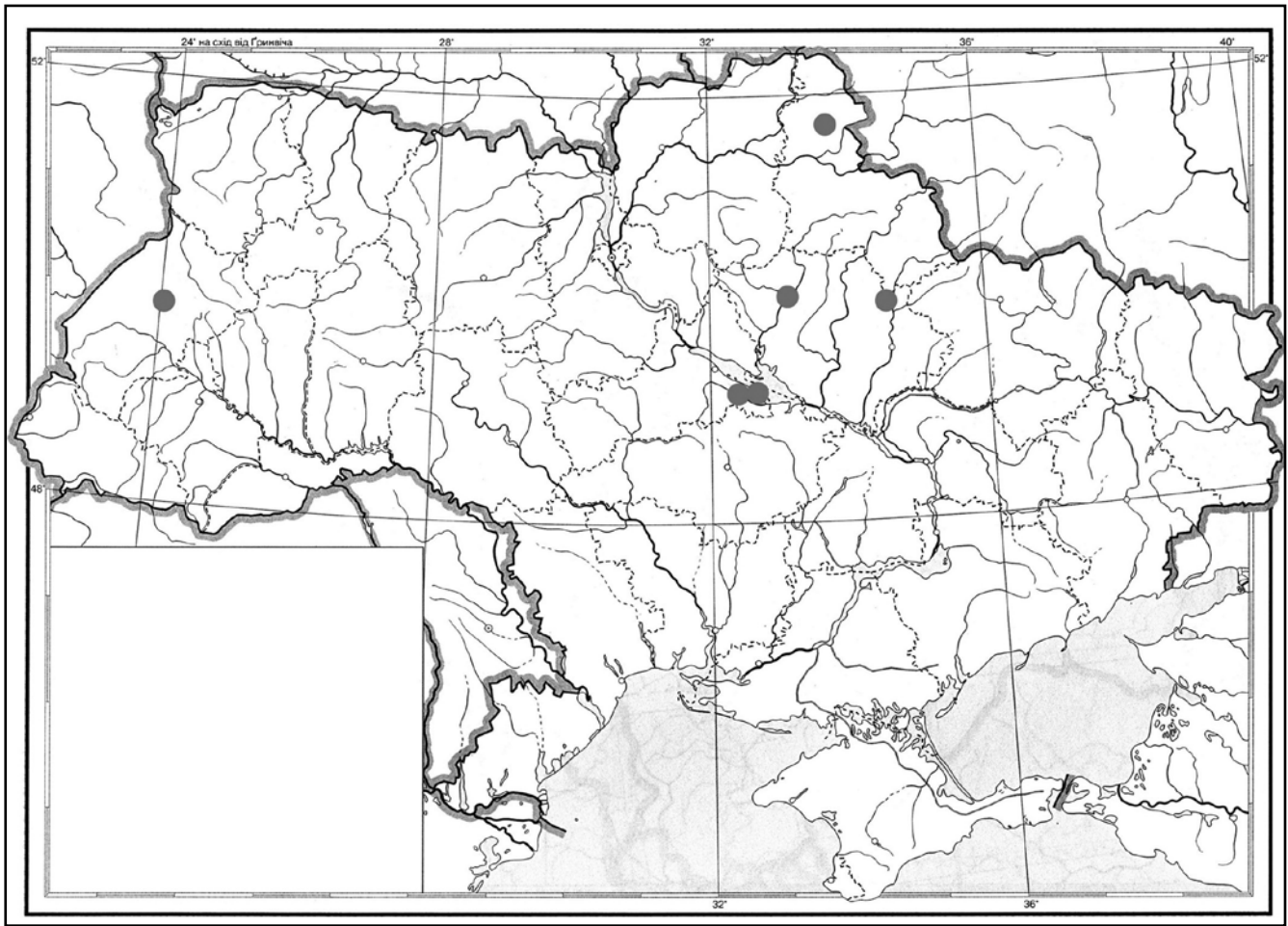
У вітчизняній науковій археологічній літературі дрімба, як елемент національної історії і культури, не була предметом ґрунтового дослідження. Як правило, окремі знахідки були лишень уведені до наукового обігу серед масиву іншого археологічного матеріалу. Втім, О. Белько [1, 65-67] та О. Брель [3, 331-334] присвятили свої публікації виключно атрибутуванню поодиноких артефактів з описом їх місця в матеріальній культурі.

Такі російські дослідники як Б.А. Колчин [8, 117-118], В.І. Поветкін [11, 185] зупинялись на варгані, як елементі ковальства та музичної культури Русі. Серед останніх досліджень привертає увагу публікація Т.А. Щукіної [16, 275-277], в якій здійснена спроба систематизувати та датувати колекцію варганів з красназвочного музею м. Пскова.

На нашу думку, найбільших успіхів у вивченні варганів досягнули представники європейської історичної науки, зокрема Майкл Райт [19, 49-55] – автор різноманітних розвідок з історії варгану по всьому світу та Джермунд Коллтвейт [17; 18, 42-61] – автор ґрунтовної монографії, що найповніше та різнобічно розглядає варгани в контексті археології Європи.

В сучасному українському музикознавстві та й в суспільній думці, загалом, побутує стереотип про поширення дрімби лише на теренах Карпатського регіону, і то в якості жіночого інструменту. В науковій та популярній літературі зустрічається думка, що дрімби невеликого розміру призначалися виключно для дітей. В ході нашого дослідження спробуємо з'ясувати, чи відповідають ці твердження дійсності.

Варган (дримба) – язичково-щипковий музичний інструмент, який досі не можна впевнено віднести до однієї з груп ідіофонів (самозвучних) чи аерофонів (духових). Ця полеміка триває понад сто років як серед українських учених, так і в світі загалом [5, 47-49; 15, 49-50].

1. Карта України з позначеними місцями археологічних знахідок варганів

Інструмент складається з корпусу (рамки), який має кільце (підківку) та скобель, на якому розрізняють зовнішні і внутрішні щічки. До центру підківки кріпиться язичок (міндик), зігнутий під кутом 90° і більше, за межами рамки (коліно) і, як правило, закручений на кінці (кінчик) у вигляді гачечка або петельки. В останньому випадку утворений отвір у кінчику іноді заливається оловом чи свинцем, що впливає на частоту коливань язичка, таким чином змінюючи висоту основного тону.

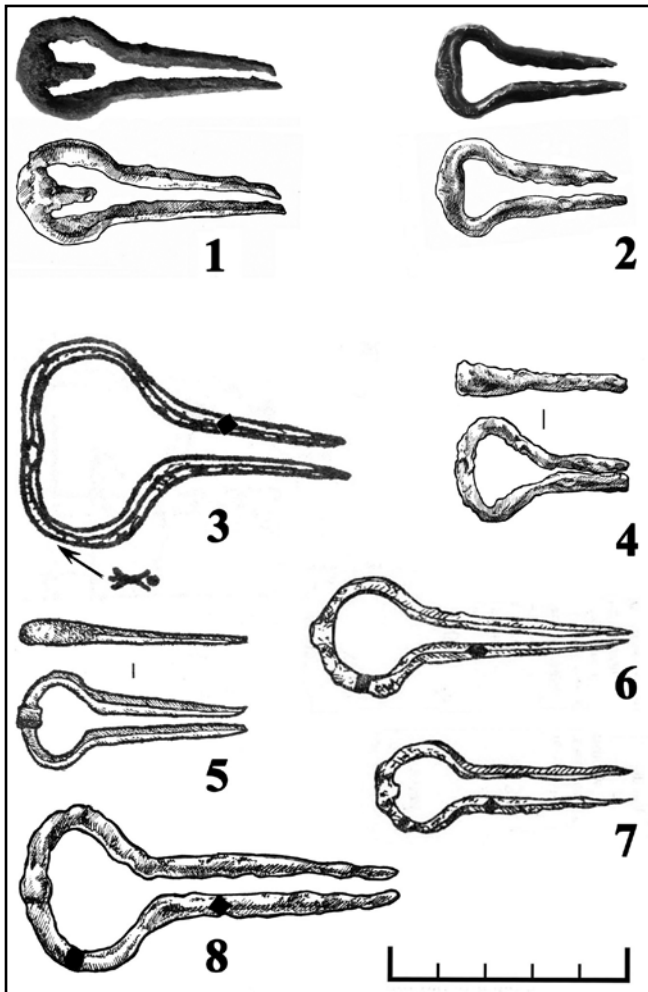
Рамка виконувалась із заліза, проте в Європі відомі литі мідні варгани. Центр підківки надпилювався і туди вставлявся сталевий язичок, який потім приклепувався. Відомі й інші способи кріплення язичка: за допомогою спеціального отвору в підківці, заклепкою, окремою пластиною, але вони досить рідкісні на території України і практично не зустрічаються.

При грі варган тісно притискається зовнішніми щічками до передніх верхніх і нижніх зубів. Звук видобувається за допомогою удару щипка по кінчику сталевого язичка, а за допомогою дихання, зміни положень язика, губ, щік, гортані змінюється звучання.

Існують різні версії походження назви «варган». Згідно першої, від грецької – οργανον – органон,

інструмент. Інша версія говорить про походження від старослов'янського слова «варги» – уста. Ми схилиємось до останнього твердження, оскільки в більшості європейських мов у назві інструмента присутні корені, що позначають частину обличчя, задіяну при грі на варгані (губи, рот, зуби, щелепа). Крім того, найімовірніше, саме слово «варган» використовувалось аж до пізнього середньовіччя, на зміну якому приходять «дримба», зафіксоване в різних варіантах у жителів Карпатського регіону: «дримба» (гуцули), «дромба» (верховинці), «дрімля» (бойки). Оскільки нині в центральних і східних регіонах України частіше вживають назву «варган», ми будемо використовувати обидва синоніми [15, 48].

Походження та рання історія варгану залишаються невідомими. Ймовірно, це дуже стародавній інструмент. Найсміливіші припущення відносять зародження варгану до пізнього палеоліту – мезоліту і пов'язують з появою луку, яким могли користуватись як дрімбою, де тятива відіграє функцію язичка. На підтвердження цього маємо етнографічні приклади награвань якутів на лукові. В будь-якому випадку середньовічній металевій дрімбі, що виникла з розвитком ковальства, передував інструмент, виготовлений з органічних матеріалів (кістки, дерева). Подібні варгани й досі використовуються жителями Східної

2. Варгани з території України: 1 – XIII ст., м. Глухів; 2 – XIII–XVIII ст., м. Глухів; 3 – XV–XVI ст., м. Львів; 4 – XVII ст., с. Медведівка Чигиринського р-ну, Черкаської обл.; 5 – XVII ст., Більське городище, Полтавська обл.; 6, 7 – XVII ст., с. Засулля Лубенського р-ну, Полтавської обл.; 8 – кінець XVII–XVIII ст., с. Рацeve Чигиринського р-ну, Черкаської обл.

та Південно-Східної Азії. В Європі найбільш ранні знахідки датуються IX–X ст. (наприклад, поселення Екімауци в Молдові), а найширше побутування інструменту триває в XIII–XVIII ст. [17, 4; 19, 49–50].

На території України нам удалося виявити вісім археологічно зафіксованих дримб: дві з Сіверщини (обидві – з Глухова), одну з Галичини, дві з Чигиринщини і три з Полтавщини. Розглянемо їх в хронологічному порядку та порівняємо варгани Глухова з інструментами з інших регіонів України (рис. 1).

1. Найдавніша знахідка з м. Глухова, датується XIII ст., розкопки В.Б. Звагельського, В.В. Приймака у 1991 р. [2, 21; 6, 6]. Нині належить до фонду Глухівського краєзнавчого музею (КН-587/М-238). Знаходиться в експозиції музею. Розміри варгану 57×21 мм. Добрий стан збереженості дозволяє простежити конструктивні особливості та фрагмент язичка. Рамка залізна, кована, скобель у перетині ромбовидний. Підківка круглої форми (рис. 2, 1).

2. Варган з фондів Національного заповідника

«Глухів» (1246кн/р-270) є випадковою знахідкою, знайденою в 2008 р. у центральній частині міста. Відреставрований. Знаходиться в експозиції музею археології при заповіднику. Розміри дримби 40×20 мм. Корпус викуваний із заліза, помітне місце приклепування язичка. Підківка овальної форми (рис. 2, 2). Оскільки ця знахідка не має чіткої прив'язки до місця виявлення, а стан збереженості поганий, її можна датувати досить широко – XIII–XVIII ст.

3. Дримба, знайдена в ході рятівних розкопок у 1997 р. у м. Львові на території від площі Старий Ринок, 7 до вул. Б.Хмельницького, 12 [9, 81, 154]. Інструмент виявлений в археологічному об'єкті – середньовічній майстерні з обробки шкіри – і, відповідно, датований XV–XVI ст. Розміри 70×44 мм. Викувана з ромбовидного у перетині тонкого залізного дроту. Підківка має овальну форму, на зовнішній стороні якої викарбуваний знак-тавро мануфактури (рис. 2, 3). На наш погляд, це свідчить про імпордне походження цього інструменту та його виготовлення на теренах Західної Європи, найімовірніше – Німеччини, де характерні подібні мануфактурні знаки на варганах [16, 86–88].

4. Варган, зафіксований під час археологічних розвідок у 2009 р. у с. Медведівка Чигиринського району, Черкаської області [10, 154–155]. Інструмент виявлено при шурфуванні козацького городища XVII–XVIII ст. у шарі *in situ* XVII ст. Знахідка була сильно пошкоджена корозією та потребувала негайної реставрації. Після виконаної реставрації фрагмент язичка було втрачено. Розміри 36×22 мм. Дримбу було виготовлено з кутрого тонкого залізного дроту. Інші конструктивні особливості через великий ступінь окислення встановити не вдалося. Підківка овальної форми, дещо товстіша за решту рамки (рис. 2, 4).

5. Дримба, знайдена під час дослідження селітроварницького стану XVII ст. на Більському городищі в уроч. Поле 2-ї бригади. Експедиція працювала у 2009 р. під керівництвом О.Б. Супруненка. Розміри знахідки 49×21 мм. Дримба викувана із заліза, помітне заглиблення для кріплення язичка. Рамка ромбовидна в перерізі, кільце овальної форми (рис. 2, 5).

6, 7. Відразу дві дримби було віднайдено О.В. Сидоренком під час розвідок біля с. Засулля Лубенського району Полтавської області [1, 65–67; 12, 88; 13, 90], а саме в лівобережній заплаві р. Сула в уроч. Лящівка – колишній козацький хутір Коса (Острів). Ці варгани належать до XVII ст., що підтверджується супутніми датуючими матеріалами. Розміри знахідок 54×20 мм та 69×27 мм. Вони також виготовлені із заліза, мають ромбовидний у перетині корпус та круглі підківки. Помітні сліди приклепаного язичка (рис. 2, 6–7).

8. Дримба, знайдена під час розвідки

співробітників Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» у квітні 2010 р. на правому березі Кременчуцького водосховища між сс. Рацове та Тінки Чигиринського району Черкаської області у відвалі ями злодіїв-скарбошукачів. Оскільки варган виявлено на розмитій пам'ятці пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу (старе село) та судячи з супутніх фрагментів кераміки, його можна датувати рубежем XVII-XVIII ст. Знахідка була відреставрована. Її розміри становлять 83×40 мм [3, 331-334]. Рамка викувана з ромбоподібного у перетині залізного дроту. В центрі овального кільця ледь помітний слід від язичка, що був приклепаний (рис. 2, 8).

Для остаточних висновків беремо до уваги результати докторської дисертації Дж. Коллвейта «Варгани в археології Європи» (Оксфорд, 2006), що ґрунтується на 850 європейських знахідках. Він розробив типологічну систему для установлення відносного віку варганів, знайдених в Європі, одною з основних тез якої є те, що древні інструменти були видовжені та з вузькою підківкою, а з часом підківка стає все більш акцентованою, в той час, як скобель вкорочувався [17, 48-74]. Типологію Коллвейта можна взяти за правило при типологізації, атрибутуванні та датуванні. Але як і будь-яке правило, воно має певну кількість винятків, на що неодмінно потрібно зважати. Зокрема, описані Дж. Коллвейтом тенденції не чітко помітні на українському матеріалі через його невелику кількість та, ймовірно, місцеве поодиноке кустарне виробництво, за якого форма виробу залежала не від певних стандартів, а від власних уподобань майстра. Щодо варгану з Національного заповідника «Глухів», то, на нашу думку, її датування можна поточнити, звузивши до XVI – початку XVIII ст., оскільки інструмент має широку підківку та короткий скобель.

Таким чином, археологічні знахідки, зосереджені у Наддніпрянщині та Сіверщині, руйнують стереотип про дримбу як музичний інструмент суто Карпатського регіону.

Невеликі за розміром дрибли не можна вважати дитячими, оскільки це не впливає на зручність інструменту, а вкорочення скобеля є еволюційною складовою. Знахідки ж варганів на території військових (козацьке укріплення в с. Медведівка), ремісничих (майстерня у Львові), промислових (селітроварний стан на Більському городищі) об'єктів доводить використання інструменту саме чоловіками.

У майбутньому перспективними для дослідження залишаються причини зникнення дрибли з території Центральної та Східної України та пошук нових, не введених до наукового обігу, варганів для їх подальшого дослідження.

Посилання

1. Белько О. Знахідки з Лубенщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 65-67.
2. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної

України / В.І. Белашов. – Глухів, 1996. – 145 с.

3. Брель О.В. Нові надходження до фондів НКЗ «Чигирин». Музичний інструмент – дримба // Могилянські читання 2010. Збірник наукових праць. – К., 2011. – С. 331-334.
4. Глухівський міський краєзнавчий музей. КН-587/М-238.
5. Гуменюк А.І. Українські народні музичні інструменти. – К.: «Наукова думка», 1965. – С. 47-49.
6. Звагельский В., Приймак В., Белашов В. Давньоруський Глухів. – Глухів, 1992. – С. 6.
7. Кирпичников А.Н. Древний Орешек. Историко-археологические очерки о городе-крепости в истоке Невы. – Л.: Наука, 1980. – С. 4. – Рис. 28,2.
8. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин // МИА. – Ленинград-Москва: Изд-во АН СССР, 1959. – № 65. – С. 7-119.
9. Мацкевий Л. Археологічні пам'ятки Львова. – Львів: Логос, 2008. – 224 с.
10. Пашковський О. Козацька цитадель XVII-XVIII ст. у с. Медведівка на Чигиринщині // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Збірник наукових праць. – К., 2012. – С. 154-155.
11. Поветкин В.И. Музыкальные инструменты // Древняя Русь. Быт и культура. – М.: «Наука», 1997. – 368 с.
12. Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII-XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – № 1-2. – С. 84-89.
13. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // Полтавський археологічний збірник – 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень): Збірник наукових праць. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 84-95.
14. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький стан на Більському городищі. – Київ, 2010. – 96 с.
15. Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. Навчальний посібник. – К.: ДАККіМ, 2005. – 264 с.
16. Шукина Т.А. Варганы из археологических коллекций Псковского музея // Позднесредневековый город III: археология и история. Материалы III Всероссийского семинара. Ноябрь 2009 г. / Под ред. А.М. Воронцова, И.Г. Бурцева. – Тула, 2011. – 393 с.
17. Kolltveit G. Jew's harps in European Archeology. – Oxford, 2006.
18. Kolltveit G. Jew's harps in European Archeology. // 2009 Yearbook for traditional music. – 2009 – Vol. 41. – P. 42-61.
19. Wright M. The Search for the Origins of the Jew's Harp // The silk road. – Vol. 2. – Num. 2 (December 2004). – P. 49-55.

Пашковський А.А. Средневековые варганы Северщины

В статье освещается происхождение варгана, его названия и ранняя история. Исследуются известные на сегодня археологические находки древнего музыкального инструмента с территории Украины, осуществляется попытка их каталогизации и типологизации с помощью иностранной историографии.

Ключевые слова: варган, дримба, археология, музыкальный инструмент.

Pashkovskiy O.A. Medieval Jew's harps of Sivershchina region

The article is dedicated to Jew's harp, its' origins, name and its' early history. We tried to explore famous archaeological findings of this old musical instrument on the territory of Ukraine. Also we tried cataloging Jew's harps and develop typological classification in accordance with foreign historiography.

Key words: Jew's harp, archaeology, musical instrument.

01.04.2012 р.